

KRING ONLINE

11

SEPTEMBER 2021

Kring voor Psychoanalyse
van de New Lacanian School

4 *Vic Everaert*

NLS-CONGRES

6 Fixatie en herhaling - Argument voor het NLS-congres 2022 *Alexandre Stevens*

PPAK

10 Het lichaam verstoortDT *Lieve Billiet*

NAAR PIPOL 10

Een kind willen. Verlangen naar een gezin. Kliniek van de afstamming. Voorbereidende avond in de Kring.

18 Inleiding tot de voorbereidende avond *Thomas Van Rumst*

20 Voorstelling van de rubriek 'Temps : Mort et naissance - gel du temps - clinique de l'origine'
Thomas Van Rumst

22 Commentaar op 'Dans la disruption: des traces de parlêtre' van S. Caretto *Mariela Vito*

ONDERZOEKSATELIER '20-'21

wanneer de taal botst op het lichaam

25 Het lijf en detail: parasieten van ons allemaal *Stijn Vanheule*

28 Passe via het fantasme, passe via het sinthoom *Vanessa Baetens*

*In memoriam
Marie-Anne Devreese*

31 Een prachtig verhaal *Marie-Anne Devreese*

Editoriaal

Beste lezer,

Een nieuw werkjaar staat in de steigers. Het zal ons, overheen de talrijke activiteiten die georganiseerd worden door het kersverse bureau en de werkgroepen die verbonden zijn aan de Kring, naar Lausanne leiden. Daar vindt tijdens het weekend van 2 en 3 juli 2022 het jaarlijkse NLS-congres plaats. Het werkhema luidt *Fixatie en Herhaling*. We openen dit nummer dan ook met het argument voor dit congres van **Alexandre Stevens**, de voorzitter van de NLS.

We zijn verheugd *het lichaam verstoordT* van **Lieve Biliet** te kunnen publiceren. Het betreft een oriënterende tekst die het voorbije werkjaar op het PPaK Gent gebracht werd.

Thomas Van Rumst organiseerde enkele maanden terug een inleidende avond op het PIPOL 10-congres dat begin juli plaatsvond in virtueel Brussel. Het thema kan universeel genoemd worden: *Een kind willen. Verlangen naar een gezin. Kliniek van de afstamming*. We hebben Thomas gevraagd om zijn inleiding te kunnen publiceren, net als zijn bijdrage op die avond én die van onze collega uit Amsterdam, **Mariela Vito**.

Stijn Vanheule en **Vanessa Baetens** namen het voorbije werkjaar deel aan het onderzoeksatelier van de Kring. Stijn Vanheule betrok het werk van Berlinde De Bruyckere op de Lacaniaanse stelling dat het spreekwezen geparasiteerd wordt door detail. Vanessa Baetens onderzocht dan weer of er een verschil kan gemaakt worden tussen een analyse die beëindigd wordt via een doorsteek van het fantasma en een analyse die uitmondt in een sinthoom.

In december overleed onze vriendin en collega **Marie-Anne Devreese**. We nemen afscheid van haar met een woord van dank en *een prachtig verhaal*.

Veel leesplezier & tot gauw,

Vic Everaert

NLS-congres

FIXATIE EN HERHALING

ARGUMENT VOOR HET NLS-CONGRES 2022¹

*Alexandre Stevens*²

De herhaling is een van de vier fundamentele concepten van de psychoanalyse zoals ze door Lacan worden hernomen in Seminarie XI, waar hij met het concept van de herhaling een nieuwe benadering van het reële introduceert. Om dit te kunnen doen onderscheidt hij haar van de overdracht, die de postfreudianen hadden verpletterd onder de herhaling van personages uit het verleden.

Fixatie is daarentegen een freudiaanse term, die door Freud eerder discreet wordt gebruikt en nooit een grote plaats zal innemen in zijn metapsychologie. Het is Jacques-Alain Miller die als lezer van Freud de term opnieuw relevant maakt wanneer hij zich buigt over het laatste onderwijs van Lacan: “het genot (...) is een lichaamsevenement (...) dat van de orde is van het trauma (...) en het onderwerp vormt van een fixatie.”³ Dit is niet de eerste keer dat hij zich baseert op Freud om ons een toegang aan te reiken tot de laatste Lacan. Hij had ons al eerder in die zin een lezing voorgesteld van *Remming, Symptoom en Angst*.⁴

Fixierung

In de inhoudsopgave van de *Gesammelte Werke* ontdekte ik dat fixatie een term is die vrijwel voor het eerst opduikt bij Freud in 1905, in *Drie verhandelingen over de theorie van de seksualiteit*. In de ontwikkeling van het seksuele leven onderscheidt Freud de primaire verstoringen – met dien verstande dat de verstoring bij iedereen in verschillende mate plaatsvindt. Deze primaire constitutionele factoren zijn bij

Freud nog weinig gepreciseerd, maar ze bevatten wat hij noemt een “kleefkracht” voor de indrukken van het seksuele leven. Deze “kleefkracht” noemt hij “fixeerbaarheid”⁵. Het is bij latere ontmoetingen bestaande uit “accidenteel beleefde stimulansen van de infantiele seksualiteit” dat het materiaal wordt aangedragen “dat tot een duurzame stoornis kan worden gefixeerd”⁶.

Dit is de fixatie, waarvan de elementaire structuur hier al aanwezig is: er zijn primaire factoren, weer opgewekt door een traumatische contingentie die een fixatie veroorzaakt in een symptoom waarvan het duurzame element ons in staat stelt om te spreken van een herhaling. “Elke stap op deze lange ontwikkelingsweg [van het seksuele leven] kan een punt van fixatie worden.”⁷ Later zal worden gepreciseerd dat deze eerste factoren altijd een pulsionele dimensie inhouden.

In 1909, in zijn Amerikaanse colleges *Over psychoanalyse*, is hij preciezer. Hysterische symptomen worden door hem beschreven als “residuen en herinneringssymbolen van bepaalde (traumatische) belevenissen”⁸ en getuigen daarmee van een fixatie aan trauma's. Deze fixatie betreft dus niet alleen de betekenaars van het trauma, de symbolen, maar ook de lading van excitatie, met name wat hij de driftmatige “residuen” noemt.

Nog duidelijker wordt het in het 18de college uit de *Inleiding tot de psychoanalyse*, dat handelt over de fixatie⁹. In deze naoorlogse tekst van 1917 wordt het verband gelegd met de traumatische neurosen. Ook daar doet de fixatie van de libido zich voor op een traumatisch moment en soms gebeurt dat zeer vroeg. De drift wordt gestopt, afgeremd en blijft gefixeerd op een bepaald punt van de ontwikkeling.

Tenslotte zegt Freud in *De eindige en de oneindige analyse* uit 1937, wanneer hij het heeft over de ontwikkeling van de libido: “dat zelfs bij een normale ontwikkeling de transformatie nooit volledig gebeurt, zodat nog in de definitieve vorm resten van de eerdere libi-

1. Vertaling: Christel Van den Eeden.

2. Voorzitter van de New Lacanian School. Analyticus lid van de school (AME), van de ECF, de NLS en de WAP. alexandre.stevens1@gmail.com

3. Miller, J.-A. (2011). L'orientation lacanienne. L'Un tout seul. Colleges aan het Département de Psychanalyse Paris VIII, onuitgegeven, les 4 van 9.2.2011.

4. Miller, J.-A. (1997-1998). L'orientation lacanienne. Le Partenaire-symptôme. Colleges aan het Département de Psychanalyse Paris VIII, onuitgegeven, lessen van 3 en 10.12.1997.

5. Freud, S. (2006 [1905d]). Drie verhandelingen over de theorie van de seksualiteit. In *Werken*, 4, Amsterdam, Boom, 115.

6. *Ibid.*

7. *Ibid.*, 109.

8. Freud, S. (2006 [1910a]). Over psychoanalyse. In *Werken*, 5, Amsterdam, Boom, 163.

9. Freud, S. (2006 [1916-17a]). Inleiding tot de psychoanalyse, Collega XVIII, De fixatie aan het trauma – Het onbewuste. In *Werken*, 7, Amsterdam, Boom, 439.

dineuze fixaties behouden kunnen blijven.”¹⁰ Bij Freud houdt de fixatie dus steeds verband met de herhaling van een bepaalde libidineuze trek die traumatisch geweest is, die met andere woorden betrekking had op de irruptie van een reële. Niettemin strandt het mikpunt van de analytische ervaring bij Freud op de rots van de castratie, het gaat er niet aan voorbij, het richt zich niet op dit punt van fixatie. Lacan zal de analyse eraan voorbijvoeren. Het is zelfs dit punt dat wordt blootgelegd in de passe, waar de AE's getuigen van de Eén van genot, de fixatie die Freud herkende zonder er ooit echt op in te gaan. Deze term komt inderdaad op enkele plaatsen in zijn werk voor, maar het moet worden opgemerkt dat hij er geen grote betekenis aan gaf.

Het is Jacques-Alain Miller die de fixatie in verband brengt met de Eén van het genot in het laatste onderwijs van Lacan, waar het genot niet langer gevat wordt in de dialectiek van het verlangen maar een puur contingente shock is. Deze uitwerking vinden we terug in les 4 en 9 van *L'Être et l'Un*.¹¹ “Wat Freud opmerkte, is wat we de conjunctie van de Eén en het genot noemen, een conjunctie die ervoor zorgt dat de libido zich niet laat vangen in de avatar, de metamorfose, de verschuiving. Het punt van fixatie betekent dat er een Eén van genot is die steeds op dezelfde plaats terugkeert en het is om die reden dat we het benoemen als reël.”¹²

De herhaling

De herhaling daarentegen is een concept dat een belangrijke plaats krijgt bij Freud. Hij wijdt er een hele tekst aan: *Herinneren, herhalen en doorwerken*.¹³ In deze tekst wordt de herhaling gekoppeld aan de overdracht en verschijnt ze in de kuur als weerstand of zelfs als wat de symptomen doet verergeren. De driftmatige factor blijft onderliggend. In “De vier fundamentele concepten van de psychoanalyse” keert Lacan dit om: hij maakt herhaling en overdracht los van elkaar om de herhaling eerder aan de drift te koppelen.

En in *Aan gene zijde van het lustprincipe* is het de herhalingsdwang die ons volgens Freud op het spoor zet van de doodsdrijf, vertrekkend van

10. Freud, S. (2006 [1937c]). De eindige en de oneindige analyse. In *Werken*, 10, Amsterdam, Boom, 282.

11. Miller, J.-A. (2011). O.c., les 4 van 9.2.2011 en les 9 van 30.3.2011.

12. Miller, J.-A. (2011). O.c., les 9 van 30.3.2011.

13. Freud, S. (2006 [1914g]). Verdere adviezen over de psychoanalytische techniek. Herinneren, herhalen en doorwerken, In *Werken*, 6, Amsterdam, Boom, 423 e.v.

de herhaling van het traumatische element.¹⁴

De herhaling is echter zowel bij Freud als bij Lacan voor Seminarie XI in essentie symbolisch. Het belangrijkste voorbeeld vinden we bij Lacan in zijn *Séminaire sur la “Lettre volée”*, waar het een syntaxis is die de betekenaarsherhaling met haar kenmerkende automatisme introduceert. “Dit automatisme heeft strikt genomen de waarde van het freudiaanse geheugen, (...) belast met de hele geschiedenis van het subject. (...) We kunnen zeggen dat Lacan in het begin van zijn onderwijs van het onbewuste slechts een repetitieve zin maakte die gehoorzaamt aan de wetten van de symbolische determinering.”¹⁵ En we kunnen eraan toevoegen dat dit netwerk van alfa's, bèta's, gamma's nog onderstreept dat de herhaling de uitwerking is van een weten, S2.¹⁶

“Er zit iets eerlijks in de herhaling, iets dat bekend is.”¹⁷ Ze verrast niet echt. Maar in Seminarie XI voert Lacan een nieuwe vorm van herhaling op. Met het aristotelische koppel *tuché* en *automaton* introduceert hij immers een nieuw type herhaling. *Automaton* is de betekenaarsherhaling die gehoorzaamt aan de symbolische orde, terwijl *tuché* gaat om de irruptie van een reële, een toevallige ontmoeting, die niet gehoorzaamt aan de symbolische orde. Het is de gemiste ontmoeting, die zich niet inschrijft in de betekenaarsherhaling. Hier vindt het object *a* zijn plaats en krijgt het reële een nieuwe betekenis: de irruptie van brokjes reële, brokjes genot.

Tuché is een “ontmoeting met het reële”¹⁸ dat “ontsnapt”, dat “voorbij het automaton ligt”, het is de irruptie van een eerste ontmoeting “achter het fantasma”. Het is dus de herhaling van een trauma. Het reële is het principe van deze herhaling die als bij toeval optreedt. “Hier, in het ‘als bij toeval’, vinden we reeds de aankondiging van waar Lacan in zijn allerlaatste onderwijs naar zal verwijzen als ‘het reële dat zonder wet is’.” Het is “het reële als niet

14. Freud, S. (2006 [1920g]). Aan gene zijde van het lustprincipe. In *Werken*, 8, Amsterdam, Boom, 162.

15. Miller, J.-A. (2019 [15.3.1995]). Transfert, répétition et réel sexuel – Une lecture du Séminaire XI. In *Quarto*, n° 121, 14.

16. Miller, J.-A. (1997-1998). L'orientation lacanienne. Le Partenaire-symptôme. Colloques aan het Département de Psychanalyse Paris VIII, onuitgegeven, les van 6.5.1998.

17. Miller, J.-A. (1995-1996). L'orientation lacanienne. La fuite du sens. Colloques aan het Département de Psychanalyse Paris VIII, onuitgegeven, les van 20.3.1996.

18. Lacan, J. (1973 [1963-1964]). *Le Séminaire, livre XI, Les quatre concepts fondamentaux de la psychanalyse*. Texte établi par J.-A. Miller, Paris, Seuil, 53.

assimileerbaar”.¹⁹

Het Sinthoom

Vervolgens zal Lacan de herhaling en de drift steeds nauwer met elkaar verbinden, tot het punt dat hij in Seminarie XVII, *L'avers de la psychanalyse*, “zegt dat de herhaling alleen denkbaar is, alleen waarde heeft, vanuit het genot.”²⁰ En Miller preciseert: “Wat Lacan in Seminarie XVII weten noemt, is de transcriptie van de freudiaanse fabel van de herhaling (...) het is de herhaling voor zover ze verband houdt met het genot.” De herhaling wordt aldus gekoppeld aan het meer-aan-genieten dat aan de werking van de betekenaar ontsnapt.

Maar bij de laatste Lacan krijgt de herhaling een nog radicalere formule, vermits ze het sinthoom zelf wordt. Er is de Eén van de betekenaar-heel-alleen, buiten het symbolische, die inslaat op het lichaam en er een merkteken van genot op achterlaat. Het sinthoom wordt de herhaling, de iteratie van dat merkteken van genot. Hier vinden we de freudiaanse fixatie terug. We kunnen zeggen dat het sinthoom de herhaling is van een fixatie, het is zelfs de herhaling + de fixatie.

Het sinthoom, geschreven met th, is de laatste vorm van de herhaling en waarbij het er nu om gaat het te kunnen lezen. Het gaat niet langer om er de totstandkoming van een betekenis in te ontdekken, maar om het lezen van de letter van het genotsevenement dat zich herhaalt in het lichaamsevenement.

Jacques-Alain Miller gaf ons een paradigmatisch voorbeeld van deze iteratie, als een nieuw soort herhaling die zich niet leent tot interpretatie maar die gearticuleerd is aan het genot. Ik citeer uit zijn tekst *Een symptoom lezen*: “Het is wat komt bloot te liggen in de verslaving, in ‘nog een glas’ (...) De verslaving is de wortel van het symptoom die bestaat uit de onuitroeibare re-iteratie van dezelfde Eén. Het gaat om dezelfde en telt dus niet op. Het is nooit ‘ik heb drie glazen gedronken, dat is genoeg’, we drinken steeds opnieuw hetzelfde glas. Dat is de wortel van het symptoom. In die zin kon Lacan zeggen dat een symptoom een *et cetera* is. Dat wil zeggen, de terugkeer van hetzelfde evenement.”²¹

U ziet dat het thema van ons volgende congres in zekere zin ook een logisch vervolg vormt op het vorige.

19. Miller, J.-A. (2011). O.c., les 3 van 2.2.2011.

20. Miller, J.-A. (2019 [15.3.1995]). Transfert, répétition et réel sexuel – Une lecture du Séminaire XI. In *Quarto*, nr. 121,17.

21. Miller, J.-A. (2011). Lire un symptôme. In *Mental*, nr. 26, 58.

PPaK

HET LICHAAM VERSTOORDT¹

*Lieve Billiet*²

Semantiek en etymologie

Lichaam, het woord klinkt zo vertrouwd dat het gevaar bestaat dat we menen te weten waarover we spreken als we het gebruiken. Het is een woord uit het gewone taalgebruik, het roept niet meteen een bepaald vakgebied op, het is niet onmiskenbaar een analytisch concept. Een blik in *Van Dale* leert ons dat het in het Nederlands heel wat betekenissen heeft. Het lichaam, zo lezen we, dat is: 1. het lijf van mensen en dieren (dikwijls in tegenstelling met geest of ziel) (*het menselijk lichaam, een gezond, sterk, welgevormd lichaam; een ziekelijk, zwak lichaam; ze beefde over haar hele lichaam*); 2. het dode lichaam (als onjuiste vertaling van het Engelse *corpse*), synoniem van lijk; 3. de romp (*het hoofd van het lichaam scheiden*); 4. (fig.) gevormd, samenhangend, min of meer als levend gedacht geheel: (*het lichaam van de staat, lichaam aan iets geven, het lichaam van de kerk*), haar zichtbaar deel; 5. een hoeveelheid materie van bepaalde gedaante en uitgebreidheid, een tastbaar, zichtbaar voorwerp (ook wel zonder gedachte aan vorm, alleen aan tastbaarheid), (*regelmatige en onregelmatige lichamen, organische en anorganische lichamen, vloeibare en gasvormige lichamen, meetkundige lichamen, het glasachtige lichaam (in het oog), het lichaam van de spoorbaan (= aarden dam waarop het spoorbed rust)*); 6. maatschappelijke instelling als eenheid, bestuurlijke eenheid (*openbaar lichaam*); 7. het vaste, eigenlijke deel van een samengesteld geheel (*het lichaam van een gebouw, het lichaam van een effect*) synoniem middengedeelte, romp; [metaforisch gebruik van 3.]; 8. (wisk.) verzameling elementen voorzien van een optelling en vermenigvuldiging die aan de gebruikelijke regels voldoen (*het lichaam van de rationale, reële, complexe getallen*)

In het semantisch veld dat in het Nederlands door het woord wordt uitgetekend, verschijnen de noties van leven en dood, vorm en vormeloosheid, uitgebreidheid, tastbaarheid en

zichtbaarheid, eenheid en samengesteldheid, vastheid en veranderlijkheid.

De dichter voegt aan al die noties nog iets toe. Ter illustratie van de eerste betekenis verwijst *Van Dale* naar de eerste regels van het gedicht *Biografie* van Luc Gruwez.³ Ik vond die eerste regels zo treffend, dat ik het gedicht ben gaan opzoeken en graag integraal met jullie wil delen. De dichter benadrukt de eenzaamheid en de 'ziekte' van het lichaam.

*Het lichaam is een eenzaam ding
met plasma, beendermerg en smeer
en kleine holtes vol geheim
en drie, vier klieren voor plezier.*

*Het kreeg twee handen voor iets liefs,
maar zelfs twee handen zijn alleen
gehoorzaam aan het protocol
van een of ander kolderdier.*

*Een koningsvaren heeft nooit last
van blinde onderdanigheid,
maar halzen willen weerloos zijn,*

*zij die zo teer geschapen zijn.
Een lichaam is een eenzaam ding
en niemand wil dat het geneest.*

Tot zover deze kleine verkenning van het semantisch veld dat een aantal lijnen uittekent die binnen de psychoanalytische conceptualisatie van het lichaam zullen terugkeren. Maar meer nog dan dat semantisch veld, is het de etymologie van het Nederlandse woord lichaam die een mooi opstapje vormt naar die psychoanalytische conceptualisatie. *Van Dale* vermeldt 1263 als datum waarop het woord verschijnt in het Nederlands en wijst erop dat het samengesteld is uit *lijk* (in de oorspronkelijke betekenis van vlees) en *haam* (omhulsel)⁴. Het lichaam is het vleselijk omhulsel/omhulsel van het vlees.

Sommige etymologische woordenboeken gaan nog een stap verder en ondervragen de etymologische betekenis of de Indo-Germaanse wortels van het woord 'lijk' zelf. In het *Nederlands Etymologisch Woordenboek* komt J. de Vries dan uit bij woorden als *lygmuo* (evenbeeld), *lygus* (gelijk) *lygti* (gelijk zijn aan), *leconn* (gestalte), *liciti* (vormen, dus het gevormde).

1. Bijdrage op 27 februari 2021, voor het theoretisch seminarie van PPAK-Gent (Programma Psychoanalytische Kliniek, werkjaar 2020-2021: 'Het lichaam verstoordt').

2. *Analytica Lid van de Kring voor Psychoanalyse van de NLS*, de *New Lacanian School* en de *World Association of Psychoanalysis*. Lesgever aan het PPAK-Gent. billietlieve@gmail.com

3. Gruwez, L. (1990). *Dikke mensen*. Amsterdam, De Arbeiderspers.

4. Het woord *haam* wordt in het Nederlands nog gebruikt. Het betekent o.a. netvormig samenstel van touwtjes om de kop van een paard, dat men daaraan voort leidt; of ook: leren of houten juk om de hals van trekpaarden; we vinden hier dus de betekenis terug van 'vatten', in bedwang houden, van gareel ook.

Julius Pokorny komt in zijn *Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch* uit bij de betekenis 'gelijke gestalte hebbende'.⁵ Al is de etymologie onzeker, ik vond het te mooi om het niet te vermelden.

Het lichaam van het narcisme – zetel van miskenning en gevangenis van het genot

Met die gestalte, die gelijkenis en dat omhulsel van het vlees, voert de etymologie ons rechtstreeks naar Lacans conceptualisatie van het lichaam in zijn vroege onderwijs, onderwijs waarin, zo luidt het, het imaginaire op de voorgrond staat.⁶ Lacan zal dit imaginaire lichaam onderscheiden van het symbolische en het reële lichaam. Het imaginaire lichaam is het lichaam van de mooie vorm. Die mooie vorm is geen ander dan de *Gestalt*, het totaalbeeld in de spiegel. Dat beeld is mooi omdat het eenheid brengt waar slechts verbrokkeling heerste. De eenheid komt tot stand door de identificatie met een beeld, door het assumeren ervan.

Verbrokkeling, het is één van de modaliteiten van de 'verstoring', de verstoring die van 'nature gegeven' lijkt - en die in de tekst uit 1949 met verschillende termen wordt aangeduid: *déhiscence (de l'organisme en son sein)*, *discordance*, *prématuration*, *insuffisance*, ... - verstoring die slechts zal worden overstegeen door een andere te introduceren. Van de regen in de drop zeg maar. De remedie introduceert meteen een nieuwe kwaal. Want via de omweg van de ander (de kleine ander voorlopig), via de identificatie met het beeld in de spiegel, wordt het subject (subject hier nog niet opgevat in de klassieke lacaniaanse definitie als hetgeen gerepresenteerd wordt door de betekenaar voor een andere betekenaar) een ander lichaam, een vreemd lichaam. Via die identificatie is meteen een nieuwe kloof, een nieuwe verscheurdheid gegeven. Het lichaam dat het was, was een organisme, een biologisch reële, getekend door prematuriteit, het lichaam dat het geworden is, is een 'vreemd' lichaam.

Nu, dat beeld van de ander, ik zei het subject, identificeert zich ermee, het assumeert het. De formulering is misschien wat misleidend. Het zou de indruk kunnen wekken dat het *infans* voor de spiegel als het ware de bedenking maakt: 'knappe kerel daar, zo wil ik ook wel zijn, wat zeg ik: dat ben ik', alsof het initiatief geheel en al van het *infans* uitgaat. Maar zo simpel is het niet.

5. <http://etymologiebank.ivdnt.org/trefwoord/lijk1>

6. Terloopse opmerking: Lacan stapt de psychoanalyse dus binnen met het lichaam, niet met het onbewuste.

De fundamentele stelling van Lacan op dat moment, stelling die hij veel verder uitwerkt in de tekst *Propos sur la causalité psychique* betreft de vormende, transformerende effecten van het beeld, van een bepaald type beeld, nl. een *Gestalt*, een vorm die een pregnantie heeft. Lacan illustreert die stelling met voorbeelden uit de dierenwereld, duiven en sprinkhanen, waar het beeld de ontwikkeling van het organisme bepaalt. Het woord pregnantie heeft zijn belang, het onderlijnt iets van de kracht die uitgaat van het beeld, bijna het opdringerige, de dwingendheid, het onontkoombare ervan. Voor Lacan is het lichaamsbeeld, de vorm van het lichaam, een voorbeeld van zo'n *Gestalt*.

Het springt niet meteen in het oog, maar die stelling vormt een fundamentele omkering van de klassieke waarnemings- en kennistheorie. Volgens de klassieke waarnemings- en kennistheorie staat het waarnemende subject buiten het veld van de wereld die voor hem ligt, het overschouwt die en via de waarneming neemt het kennis van de wereld buiten hemzelf. Waarneming en kennis liggen aldus in elkaars verlengde. Zo heeft men het altijd gedacht, stelt Lacan. Het *percipiens*, het waarnemende subject, staat voor het *perceptum*, het waargenomene, het is er verantwoordelijk voor, het is er meester over. Het integreert de waarnemingen tot een totaalbeeld.⁷ De kritiek op die klassieke theorie zullen we later veel explicieter terugvinden in de eerste paragrafen van de tekst *D'une question préliminaire*, alleen zal Lacan het dan niet meer hebben over de vormende, bepalende effecten van het beeld, maar van de betekenaar. Lacan stelt: niet het subject structureert de wereld en het beeld in de spiegel, het beeld structureert, vormt het subject. In die zin kan je zeggen dat de pregnantie van de *Gestalt*, van de vorm, de eerste modaliteit is van de indruk op het lichaam, van het spoor op het lichaam, van wat het lichaam merkt.

Tegenover de klassieke kennis, *connaissance*, stelt Lacan de miskenning, *méconnaissance*. De miskenning is voor Lacan de manier waarop het subject 'kennis' verwerft, waarop het een beeld van zichzelf, van de ander, van de wereld opbouwt. Ik (lichaamsbeeld), ander en wereld liggen in elkaars verlengde. De kennis steunt

7. Dat de integratie langs de kant van het subject tot stand zou komen en dat psychische stoornissen het gevolg zouden zijn van het verlies daarvan (dissolutie) is de kern van Lacans kritiek op Henri Ey in *Propos sur la causalité psychique*. De stelling dat organisatie immanent (zonder omweg langs de a/Ander) tot stand komt, blijft het fundament van de cognitieve theorieën en de neurocognitieve opvattingen van het onbewuste vandaag.

niet op waarneming, precies zoals het waargenomenene dringt kennis zich op van buitenaf. Het is meteen een eenvoudige manier om de stelling dat de kennis paranoïde gestructureerd is te begrijpen (*connaissance paranoïaque*), nog een belangrijke notie op dat moment. De kennis is paranoïde gestructureerd omdat ze in zekere zin achtervolgend is, ze komt op u af, het initiatief gaat niet van het subject uit maar komt van buiten. Met het lichaamsbeeld is dat dus hetzelfde, dat komt van buiten op u af, het dringt zich op.

Is het *infans* dan louter passiviteit? Louter onderwerping? Toch niet. Hier verschijnt het onderscheid met de dierenwereld, waar de werking van het *Gestalt* automatisch is. Ergens is er toch een soort van instemming nodig met wat van buiten komt, instemming die geïmplieerd is in de term assumeren. Dat beeld dat zich opdringt van buitenaf, dat vreemde beeld, dat andere beeld, moet het *infans* toch op zich nemen, het moet het zich toe eigenen, het moet zich ermee identificeren. Dat kan het, op voorwaarde dat er een volwassene, een ander aanwezig is, die het kind een punt aanreikt van waaruit het zichzelf in de spiegel ziet, een punt dat toelaat te ontsnappen aan de louter achtervolgende dimensie van het beeld.

Met de stelling dat kennis miskennis is en dat het Ik de zetel is van de miskennis, reageert Lacan niet alleen op de klassieke waarnemings- en kennistheorie maar natuurlijk ook op de postfreudiaanse opvatting van het Ik die eigenlijk in het verlengde daarvan ligt. Want gekoppeld aan het systeem Waarneming-Bewustzijn en van daaruit verantwoordelijk voor de realiteitstoetsing, zou dat Ik de zetel zijn van het realiteitsprincipe en de garantie voor de aanpassing aan de realiteit. Het zou moeten garanderen dat de waarneming klopt (voor wie vertrouwd is met Freuds stelling daarrond: dat het geen hallucinatorische wensvervulling is).

Die koppeling is er natuurlijk wel bij Freud (zie tweede topiek), maar Freuds opvatting van het Ik daartoe herleiden is vele bruggen te ver. Het Ik is ook de zetel van het narcisme bij Freud, het Ik is libidineus bezet. Lacan zal dat op zijn manier hernemen in de tekst van het spiegelstadium. Het lichaamsbeeld wordt in het spiegelstadium inderdaad libidineus geïnvesteerd, want het assumeren ervan, zo benadrukt hij, gebeurt jubelend. Dat jubelen kunnen we gerust begrijpen als dat er libido, genot mee gepaard gaat. We kunnen zelfs zeggen dat de libido gevangen, gevat, opgesloten wordt in

dat spiegelbeeld. Ik verwijs naar een stelling van Jacques-Alain Miller in *L'image du corps en psychoanalyse*.⁸ Ik verwijs ook naar een andere tekst, met de sprekende titel *Les prisons de la jouissance*, tekst die zeer boeiend is in verband met het imaginaire lichaam.⁹ De libido moet opgesloten worden, mag niet zomaar overal vrij circuleren. Dat is in essentie een vertaling van Freuds stelling dat het tot stand komen van de realiteit een delibinalisering veronderstelt. Ik ga daar niet verder op in, het moet volstaan om duidelijk te maken dat vanaf de eerste conceptualisatie het lichaam verstoord is en verstoort, en dat er van in het begin een band tussen lichaam en genot/libido is.

Het lichaam van het verlangen – mortificatie en castratie

Via het spiegelstadium hebben we kennisgemaakt met het imaginaire lichaam, het lichaam als beeld, zetel van miskennis én gevangenis van het genot. Maar met de gelijkschakeling imaginair = (totaal)beeld is het laatste woord niet gezegd. Bij de klassieke Lacan zal het beeld en daarmee ook het lichaamsbeeld een heel ander karakter krijgen, we zullen er een nieuwe versie van het imaginaire lichaam vinden.

Bij de klassieke Lacan is het vormende, bepalende, structurerende *perceptum* niet meer het *imago*, het is de betekenaarsketting. De *Gestalt* heeft plaats gemaakt voor de symbolische orde. Duiven en insecten zijn van de scène verdreven door de discrete, van elkaar gescheiden elementen die de betekenaars zijn, discrete elementen die gecombineerd worden, aaneengeschakeld volgens de principes van connectie en substitutie, volgens de wetten van metonymie en metafoor.¹⁰ Het subject is nu hetgeen gerepresenteerd wordt door de betekenaar voor een andere betekenaar. Dat subject is geen lichaam meer, dat heeft een lichaam.¹¹ Dat subject valt niet meer te definiëren in termen van *zijn*, dat subject is zijnstekort.

Met de introductie van het symbolische krijgt het lichaam ook een symbolisch statuut. Er

8. Miller, J.-A. (2008). L'image du corps en psychanalyse. In *La Cause freudienne*, nr. 68, 95.

9. Miller, J.-A. (2008). Les prisons de la jouissance. In *La Cause freudienne*, nr. 69, 113-123.

10. Miller, J.-A. (2008). Les prisons de la jouissance. In *La Cause freudienne*, nr. 69, 116.

11. "On peut dire (...) que le sujet, à partir du moment où il est sujet du signifiant ne peut s'identifier à son corps et c'est précisément de là que procède son affection pour l'image de son corps. L'énorme boursoufflure narcissique, qui est caractéristique de l'espèce, procède de ce défaut d'identification du sujet au corps. Miller, J.-A. (2000). Biologie lacanienne et événement de corps. In *La Cause freudienne*, nr. 44, 13.

is ook zoiets als het symbolische lichaam, het lichaam als betekenaar, het lichaam herleid tot een betekenaar. Door het mortificerend effect van de betekenaar is alle leven uit dat lichaam verdwenen. Het symbolisch lichaam is het lijk (*corpse*), het is de graftombe. Dat mortificerend effect van de betekenaar kunnen we gerust een nieuwe modaliteit van de indruk, van het 'spoor' op het lichaam noemen en die mortificatie een nieuwe modaliteit van de 'verstoring'. Maar daarmee is zeker niet alles gezegd. In de tekst *Les prisons de la jouissance* wijst Jacques-Alain Miller erop hoe ingrijpend de introductie van het symbolische, het statuut van het imaginaire, van het beeld verandert, ook van het lichaamsbeeld. Daarover zo dadelijk meer. Het symbolische introduceert het tekort. Via de aliënatie aan de Ander is iets verloren. Dat verlies krijgt een weerslag in het imaginaire, ook in het imaginaire van het lichaamsbeeld. Dat lichaamsbeeld is nu geen *Gestalt*, geen totaalbeeld meer, het is een beeld, een voorstelling waarin het allerbelangrijkste nu juist is wat ontbreekt. Wat ontbreekt er in dat beeld: de fallus. Welke fallus? De imaginaire fallus. Wat is dat, die imaginaire fallus? Dat is de fallus van de moeder, dat is de fallus die er niet is. In het vierde seminarie geeft Lacan aldus een nieuwe invulling aan het imaginaire. In het (lichaams)beeld gaat het nu niet meer om wat zichtbaar is, het gaat nu juist om wat onzichtbaar is, wat niet te zien is.

Wie ontbrekende fallus zegt, zegt castratie. Wie castratie zegt, zegt verlangen. We weten dat Lacan die twee koppelt via de metafoor van de Naam-van-de-Vader. Door de Naam-van-de-Vader die de Ander ontdubbelt in de plaats van de betekenaar en de plaats van de wet, wet die het verlangen mogelijk maakt (= oedipus-complex), komt de fallische betekenis tot stand (castratiecomplex).

Dubbele verstoring dus, in het symbolische is het lichaam dood, in het imaginaire is het gecastreerd. Maar via het verlangen, metonymie van de castratie, van het tekort, komt er dan toch nog weer een beetje leven in dat gemortificeerde lichaam. Van het genot rest niet veel meer dan een beetje verlangen.¹²

Het imaginaire lichaam getekend door het tekort, door de castratie, dat is geen geperci-

pieerd lichaam meer, dat is een voorgesteld lichaam, dat is het lichaam als voorstelling. In de voorstelling is altijd het tekort geïmpliceerd. Nergens is het zo duidelijk als in de kliniek van de hysteric. Het is het lichaam dat Freud beschrijft in zijn tekst uit 1893, *Enkele overwegingen voor een vergelijkende studie over de organische en de hysterische motorische verlammingen*. Hoe verhoudt de hysterische verlamming zich tegenover de organische verlammingen? Freud zoekt een antwoord op de vraag in twee tijden. Ten eerste stelt hij vast dat de hysterische verlamming meer gelijkenissen vertoont met de zgn. representatieverlammingen dan met de zgn. projectieverlammingen, een onderscheid dat binnen de organische verlammingen gemaakt wordt en dat hij uitvoerig toelicht. Maar ten tweede blijken die hysterische verlammingen toch ook op twee zeer specifieke punten af te wijken: de hysterische verlamming is precies begrensd en ze is excessief, wat nooit het geval is bij organische verlammingen. "De hysteric gedraagt zich in haar verlammingen en andere manifestaties alsof de anatomie niet bestaat, of alsof ze daarvan geen enkele kennis draagt." En verder: "De hysteric heeft geen weet van de distributie van zenuwen (...) Ze beschouwt de organen in de gangbare, populaire betekenis van de naam die ze dragen: het been is het been tot waar het in de heup overgaat, de arm is het bovenlid zoals het zich onder de kleren aftekent. Er is geen reden de verlamming van de arm en van het gezicht aan elkaar te koppelen. De hystericus die niet kan praten, heeft geen motief het begrijpen van taal te vergeten, aangezien motorische afasie en woorddoofheid in de populaire notie geen enkele verwantschap bezitten, enz."¹³

Het lichaam waar de kliniek van de hysteric van getuigt, is niet het lichaam van de anatomie, het is evenmin het lichaam van de waarneming. Het is het lichaam van de voorstelling. Dat voorgestelde lichaam volgt niet de wetten van de anatomie en al evenmin de wetten van de Gestaltpsychologie. Het volgt de wetten van de taal en beantwoordt aan de dynamiek van het verlangen en de fallische betekenis. Het is een lichaam dat spreekt via de symptomen waarin de waarheid van het verlangen, van het tekort, van de castratie opgesloten ligt.

12. Hoezeer het (levende, libidineuze) lichaam door de Naam-van-de-Vader inderdaad aan de fallische betekenis, aan de '-f' onderworpen raakt, mag blijken daar waar die metafoor zich niet voltrekt. Lichaamsfenomenen tonen dat het levende, het libidineuze dat niet aan de fallische betekenis onderworpen raakte, dat niet in het register van het verlangen opgesloten raakte.

13. Freud, S. (2006 [1893]). *Enkele overwegingen voor een vergelijkende studie over de organische en de hysterische motorische verlammingen*. In *Werken*, Deel 1, Amsterdam, Boom, 176.

Het lichaam van de drift – niet negatieveerbaar, buitenlijvig

Met de introductie van de symbolische orde maakten we kennis met het lichaam van het verlangen en daarmee met het onderscheid tussen een imaginair lichaam dat een totaalbeeld was en een imaginair lichaam getekend door het tekort, door de castratie. Het tekort was in het imaginaire gesitueerd, het symbolische, de grote Ander werd vooralsnog volledig verondersteld. Wat betekent dat? Eenvoudig gesteld: dat niets ontsnapt aan de symbolisering die een operatie van mortificatie, van negativering is. Daar zal verandering in komen.

In het zesde seminarie stelt Lacan dat het grote geheim van de psychoanalyse is, dat de Ander van de Ander niet bestaat.¹⁴ Dat is zoveel als zeggen dat er een tekort is in de Ander en dat impliceert dat de symbolisering geen totaaloperatie is, dat niet alles, meer in het bijzonder niet alles van het levende lichaam door de betekenaar gemortificeerd raakt, dat niet alle libido gevat wordt (gevangen maar ook genegativeerd) in de fallische betekenis.¹⁵

Wat daar niet onder valt, wordt de inzet van wat Lacan de operatie van de separatie zal heten. De aliënantie heeft een betekenis-effect, de separatie produceert het object *a*, object van de partiële pulsie, object waarrond de drift zijn circuit uittekent.

Het levende, het libidineuze van het lichaam (de band tussen lichaam en genot) laat zich nu niet meer conceptualiseren in de tegenstelling tussen het mortificerende van de betekenaar en het vitaliserende van het verlangen, de tegenstelling wordt die tussen voorstelling en drift. De ‘verstoring’ van het lichaam laat zich niet meer conceptualiseren in de oppositie tussen het zichtbare en het onzichtbare, tussen het waargenomenen en het voorgestelde, maar in de oppositie tussen het visuele en het skopische. Althans als ik het gegeven van het object nu even toespits op het object van de blik. Iets van het (levende) lichaam ontsnapt aan het beeld en aan de voorstelling. En daarmee aan de castratie.

14. Lacan, J. (2013 [1958-1959]). *Le Séminaire Livre VI. Le désir et son interprétation*. Texte établi par J.-A. Miller, Paris, Seuil, 353. “Le grand A barré veut dire ceci. En A - ... - il manque quelque chose. Ce quelque chose qui y fait défaut ne peut être qu'un signifiant, d'où le S. Le signifiant qui fait défaut au niveau de l'Autre, telle est la formule qui donne sa valeur la plus radicale au S(%). C'est, si je puis dire, le grand secret de la psychanalyse. Le grand secret, c'est – il n'y a pas d'Autre de l'Autre.”

15. In ‘Question préliminaire...’ is dat het probleem in de psychose; het lichaam wordt niet gevat in fallische betekenis, met als gevolg lichaamsfenomenen.

Ik zei, de tegenstelling is niet langer die tussen ‘het zichtbare en het onzichtbare’. Dat is meteen de titel van het boek van Maurice Merleau-Ponty, fenomenoloog en vriend van Lacan, dat verschijnt ten tijde van het elfde seminarie en dat Lacan zal aangrijpen om het onderscheid te maken tussen het visuele en het skopische.

Even een klein intermezzo in verband met die fenomenologie. Ik steun daarbij op wat Jacques-Alain Miller vertelt in *Les prisons de la jouissance*. Mijn eigen kennis van het werk van Merleau-Ponty en meer in het algemeen van al die filosofen die voor Lacan zo'n belangrijke gesprekspartners zijn, niet in het minst in verband met het lichaam - Descartes, Aristoteles, Merleau-Ponty... - is nu eenmaal bedroevend, nul eigenlijk. De fenomenologie van Husserl en Merleau-Ponty stelt dat het zichtbare het onzichtbare verbergt. Aangezien we in een driedimensionale wereld leven, ontsnapt er altijd een deel van de objecten aan de blik, er is altijd iets dat je niet kan zien. Dat standpunt van de fenomenologie staat haaks op het cartesiaanse. In de wereld volgens Descartes, waar er uitgestrektheid is, vlakke, *partes extra partes*, is er transparantie, zijn er geen duistere hoeken, geen objecten die elkaar verbergen. In de wereld volgens Husserl wemelt het van de verborgen plekken. Want zodra men stelt dat de dingen gezien worden vanuit een perspectief impliceert dit dat andere dingen verborgen zijn daardoor. Merleau-Ponty bekritiseert Descartes op dit punt van de geometrische benadering van de ruimte, van de ruimte zonder verborgen plek, van de wereld zoals God die ziet. Het subject heeft een plaats in de wereld en de theorie van de waarneming moet het subject insluiten in de wereld en geen theorie van de perceptie maken waarin het subject erbuiten zou zitten en meester van zijn voorstellingen zou zijn. Ook de fenomenologie vormt dus een breuk met de klassieke waarnemings- en kennistheorie. Ik vertelde hoger dat Lacan daarmee breekt, eigenlijk al vanaf het spiegelstadium maar ook een bepaalde filosofie breekt daar dus mee.¹⁶ Dat maakt van Lacan zeker geen fenomenoloog en van de fenomenologen geen lacanianen. In het elfde seminarie zal Lacan dus juist tegenover de fenomenologische opvatting van de waarneming zijn opvatting van de blik uitwerken. We zullen kennismaken met een nieuwe ‘verstoring’, de vestoring van het lichaam van de drift.

Ook voor Lacan is het subject in de waarne-

16. Zie ook voetnoot 18.

ming aanwezig, ook voor Lacan kunnen subject en waarneming niet gescheiden worden, ook voor Lacan is er geen transparantie, zijn er duistere hoeken, verborgen plekken. Maar die hebben wel een totaal ander karakter dan voor de fenomenologen. Die duistere hoek is voor Lacan immers geen dode hoek, die als het ware met behulp van een dodehoekspiegel en vanuit een ander perspectief wel zichtbaar zou worden. Die duistere hoek is een hoek waar iets fundamenteel aan de waarneming ontsnapt, omdat het de voorwaarde voor de waarneming zelf is, te weten het object van de blik. Die duistere hoek is geen dode hoek, omdat het juist een hoek is waar leven zit, waar iets van het libidineuze niet genegativeerd werd. De dode hoek is het punt waarrond de partiële pulsie zijn circuit uittekent. En het is omdat het leven, het libidineuze daar zit, dat het veld van de perceptie, van de waarneming tot stand kan komen.¹⁷ Het onderscheid tussen het veld van het visuele, van de waarneming en het veld van het skopische, van de drift, is meteen duidelijk voor wie denkt aan de kliniek van het voyeurisme of exhibitionisme.

Het lichaam van de drift is geen 'beeld', geen totaalbeeld, maar ook geen beeld waarin iets onzichtbaar is, waarin iets ontbreekt, het lichaam van de drift is het lichaam van wat radicaal aan de voorstelling, aan het imaginaire ontsnapt, het is een oppervlak met gaten, de lichaamsopeningen waarrond de partiële pulsies zich uittekenen. Het genot, het levende, het libidineuze is gecondenseerd in het buitenlijvige object, in wat van het lichaam afgevallen is. Behalve de blik, zijn er de objecten van de borst, de faeces, en de stem. Die veelheid en verscheidenheid aan objecten luidt meteen het einde in van elk idee van 'eenheid' of 'eenmaking' van het levende lichaam. Voor Lacan is er zelfs geen begin van bundeling van de partiële driften, van opgaan, samenvloeien, geïntegreerd raken in een eengemaakte drift. Het lichaam van de drift, het lichaam van het object a is geen imaginair lichaam meer. Het leven, het genot wordt niet langer in het imaginaire gesitueerd. Het lichaam van de drift is hetgeen overdekt, versluierd wordt door het imaginaire lichaam.

17. Het tot stand komen van het veld van de realiteit, van de waarneming, van de voorstelling veronderstelt een delibidinalisering. Freud stelde dat al. Bij Lacan wordt dat:

1. De libido, het levende wordt 'opgesloten' in het spiegelbeeld
2. De libido, het levende wordt genegativeerd in de fallische betekenis
3. De libido, het levende wordt geëxtraheerd, gecondenseerd in het buitenlijvige object.

Dat lichaam van de drift kenden we ook al van bij Freud. In de kliniek van de hysterie maakten we kennis met het lichaam van het verlangen. Het lichaam van de drift leerden we kennen in Freuds *Drie verhandelingen over de theorie van de seksualiteit*, maar bijvoorbeeld ook in zijn tekstje over *De psychogene visuele stoornis gezien uit psychoanalytisch standpunt* uit 1910. Freud heeft het in dat tekstje over de dubbele functie van het oog. Er is de waarneming, die ten dienste staat van het levensbehoud, maar er is ook zoets als de kijklust, die ten dienste staat van de seksuele drift. "(...) de ogen nemen niet alleen de voor het behoud van het leven belangrijke veranderingen in de buitenwereld waar, maar ook de eigenschappen waardoor de objecten, maar ook de eigenschappen waardoor de objecten tot objecten van liefdeskeuze worden verheven, hun 'prikkelende' karakter." ¹⁸ Wel, die dubbele functie die niet bijkomstig maar structureel is, ... meer is er niet nodig om van een fundamentele verstoring te spreken - verstoord én verstorend - te spreken.

Het lichaam van het lichaamsevenement – getraumatiseerd

Het levende lichaam is niet Eén. Verbrokken over de partiële pulsies, gecondenseerd in de objecten a is de eenheid ver zoek. Van het freudiaanse streven naar eenmaking, fundamentele tendens van Eros, is geen sprake meer. Eén en eenheid lijken op dat moment nog synoniem, voor en door mekaar gebruikt te kunnen worden. De verbrokkeling wordt verhuld achter het beeld van het eengemaakte lichaam. Dat eengemaakte lichaam belichaamt meteen de notie van de Eén. Het eengemaakte lichaam is meteen ook 1 lichaam. Een lichaam uit één stuk is meteen ook 1 stuk. (uit een eventuele veelheid aan lichamen, uit veel stuks)

In het twintigste seminarie zal Lacan de noties van de eenheid en de Eén radicaal loskoppelen. De Eén van het eengemaakte lichaam, is louter imaginair. Er is een andere Eén. De vraag vanwaar die Eén afkomstig is, hoe die tot stand komt, loopt als een rode draad door dat seminarie, stelt Jacques-Alain Miller. Het antwoord erop zal luiden dat de Eén van de betekenaar komt.

Dat twintigste seminarie vormt een keerpunt in Lacans onderwijs in de mate de verhouding tussen betekenaar en genot er radicaal gewijzigd wordt. Ze voegde daaraan toe dat met die wijziging een ander lichaam op de voorgrond

18. Freud, S. (2006 [1910]). De psychogene visuele stoornis vanuit psychoanalytisch standpunt. In *Werken*, 5, 316.

komt te staan, het reële lichaam. Een lichaam dat Lacan definieert als genietende substantie. Dat is een zeer radicale definitie. Het betekent dat Lacan niet meer ondervraagt op welke manier het lichaam en het genot gearticuleerd zijn (via de *Gestalt*, via de fallische betekenis, via de partiële pulsies), of dat hij niet alleen maar stelt dat het lichaam voorwaarde is voor het genot, maar dat het lichaam vanuit het genot zelf gedefinieerd wordt.¹⁹ Er is slechts sprake van een lichaam voor zover dat door de inslag van de betekenaar als genietende substantie tot stand komt. Je kan niet zeggen dat de betekenaar inslaat op het lichaam, want er is nog geen lichaam. Het komt pas tot stand door de traumatische botsing met de betekenaar.

Met de term genietende substantie antwoordt Lacan op Descartes, die samen met Aristoteles een van zijn belangrijkste gesprekspartners is in het twintigste seminarie. Die twee staan tegenover elkaar, in die mate dat Jacques-Alain Miller in *Biologie lacanienne et événement du corps* stelt: "Qu'est-ce qui est cartésien? C'est ce qui est anti-aristotélien. Cela procède de la perspective qui décompose l'unité du vivant, alors que la perspective aristotélienne met l'accent sur l'unité du vivant, de l'âme comme forme du corps."²⁰

Descartes breekt met de Aristotelische opvatting van harmonie, van eenheid van lichaam en ziel, met de identificatie van lichaam en zijn, van lichaam en leven. Bij Aristoteles is het lichaam een levend lichaam (het ademt mee met de kosmos), bij Descartes is het lichaam zo dood als een pier.²¹ Het is pure uitgestrektheid. Het is een machine.²²

Dat dode cartesiaanse lichaam blaast Lacan leven in, niet door terug te keren naar

Aristoteles en diens harmonie,²³ maar via (de inslag van) de betekenaar die het lichaam als 'genietende substantie' tot stand brengt, substantie die Lacan tegenover de twee cartesiaanse substanties, de denkende en de uitgestrekte, plaatst.

Het lichaam als genietende substantie is een getraumatiseerd lichaam, - het komt tot stand als verstoord - het is een lichaam waarin het inslag van de betekenaar itereert - en dus verstoort het -, het is het lichaam van wat Lacan in zijn tekst over Joyce het lichaamsevenement zal noemen. Het is een lichaam dat niet meer louter in de tegenstelling tussen hebben en zijn te situeren valt. 'Een lichaam zijn', in geen geval, 'een lichaam hebben' eigenlijk ook al niet, want het spreekwezen denkt alleen maar dat het een lichaam heeft, zegt Lacan, in werkelijkheid gaat dat lichaam er de hele tijd van door. Dat lichaam dat het denkt te hebben, dat lichaam als mentale consistentie wordt het nieuwe statuut van het imaginaire lichaam.

Tegenover dat 'niet zijn' en dat 'alleen maar denken te hebben', staat het 'existeren' van de Eén van het lichaamsevenement. Over dat existen en die Eén ging het laatste seminarie van Jacques-Alain Miller *L'Être et l'Un*.

19. De gewijzigde conceptualisering van de verhouding tussen lichaam en genot doet onvermijdelijk denken aan die andere gewijzigde conceptualisering veel vroeger in lacans onderwijs : deze tussen paranoia en persoonlijkheid. Bestudeerde Lacan in zijn doctoraat de paranoia in haar verhouding tot de persoonlijkheid, dan zal hij later stellen dat paranoia persoonlijkheid is.

20. Miller, J.-A. (2000). *O.c.*, 12.

21. Spreekwoorden: (1914) *Zoo dood als een pier*, d.w.z. voor goed, geheel en al dood; eig. zoo dood als een pier, een aardworm, die slap aan den haak van een hengel hangt. https://www.encyclo.nl/begrip/zo_dood_als_een_pier

22. Dat merkt Lacan niet pas op in het twintigste seminarie, dat onderlijnde hij al in het tweede seminarie, als hij verwijst naar het boekje van Descartes, getiteld *De mens*, waarvan het eerste hoofdstuk gewijd is aan *De machine van het lichaam*. Het model voor dat lichaam-machine is het horloge, de pendule van Huygens.

Descartes, R. (2011 [1629-1633]). *Bibliotheek Descartes. Band 2. De wereld. De mens. Het zoeken naar de waarheid*. Amsterdam, Boom, 137-230.

Lacan, J. (1978 [1954-1955]). *Le séminaire Livre II. Le moi dans la théorie de Freud en dans la technique de la psychanalyse*. Paris, Seuil, 93-94.

23. Pogingen om de eenheid van het levende te herstellen werden wel ondernomen, o.a. door de fenomenologie. "La phénoménologie de Merleau-Ponty (...) essaye de restituer la co-naturalité de l'homme au monde, (...) se centre sur la présence corporelle, (...) étudie la présence au monde dans, par, à travers un corps. (...) La présupposition, comme dit Lacan, pour Merleau-Ponty, c'est qu'il y a quelque part un lieu de l'unité, qui est l'identification de l'être et du corps, et (...) a comme résultat d'effacer le sujet. (...) C'est dans la faille de cette identification entre l'être et le corps, c'est en maintenant dans tous les cas que le sujet a un rapport d'avoir avec le corps que la psychanalyse ménage son espace. Miller, J.-A. (2000). *O.c.*, 13.

De fenomenologie legt de nadruk niet op de klassieke koppeling waarneming/bewustzijn (= mentaal) maar op de lichamelijke van de waarneming. https://nl.wikipedia.org/wiki/Maurice_Merleau-Ponty

naar
PIPOL 10

INLEIDING OP DE PIPOL-AVOND IN DE KRING 'EEN KIND WILLEN. VERLANGEN NAAR EEN GEZIN. KLINIEK VAN DE AFSTAMMING.'

Thomas Van Rumst¹

Welkom op deze exclusieve, jawel exclusieve bijeenkomst van de Kring rond het volgende congres van de EuroFederatie voor Psychoanalyse.

Exclusief, want er zijn aanvragen gekomen vanuit verschillende regio's ter wereld om te weten of deze activiteit nu doorging in het Frans, Spaans of Engels. We mogen dus fier zijn op de internationale uitstraling van de Kring voor Psychoanalyse van de NLS en ook op de grote namen die de affiche sieren vanavond.

Dat het thema van PIPOL 10 brandend actueel is, zal er ook wel voor iets tussen zitten...

Of we het nu willen of niet, "Een kind willen? Verlangen naar een gezin en de kliniek van de afstamming" is een thema dat iedereen aangaat. Elk spreken impliceert het onherleidbare dat het gezin is geworden. In de kliniek wemelt het van de vragen die dit residu oproept. En de manier waarop de wetenschap zich meester maakt van de "kinderwens" door aan het levende te raken, vermindert deze vragen niet, integendeel².

De illusie van een zogenaamd natuurlijk gezin is in duigen gevallen sinds de wetenschap de natuur heeft aangeraakt en het reële daarvan is ontsnapt, waardoor grote wanorde is ontstaan in de traditionele structuren van de menselijke ervaring.

Deze illusie werd reeds in 1938 door Lacan aangekaart in zijn *Complexes familiaux*, waarin hij stelt dat de overeenkomst van het kerngezin met het biologisch gezin (dat van de die-

ren) een pure affaire van getallen is³: twee plus één, minstens. Die toevallige overeenkomst doet sommigen besluiten dat de familie een biologisch en instinctief gegeven is, hetgeen aan die vorm van dat kerngezin een bepaalde normaliteit doet toekennen. Nu moest men al niet zo ver gaan kijken om te zien dat die kern toch niet zo hard is als we zouden willen geloven: de adoptie, even oud als de mensheid, is daar al een voorbeeld van. Er is genoeg antropologisch materiaal voorhanden waarin andere vormen van familie bestudeerd worden als die van vader, moeder en kinderen, waarbij het bijvoorbeeld een oom is die de functie van de vader op zich neemt.

Toch blijft de idee van dat kerngezin hardnekkig standhouden want het heeft een oedipale vorm. Lacan stelt in diezelfde tekst dat het Oedipuscomplex en de gevolgen daarvan voor het individu, "de meest kostbare bijdrage is van de psychoanalyse aan de antropologie van de familiale groep"⁴.

Freud zelf wou nog verder gaan in zijn bijdrage met zijn *Totem en taboe*. Dat zijn al twee mythes die Lacan reeds in 1938 aan zijn kritiek onderwierp, met name dat niet alles van de familiale orde onder de macht en de kracht van het dominante mannetje valt⁵.

Mythes geven een epische vorm aan de structuur. Ze zeggen ook iets over de oorsprong. Kortom, het zijn antwoorden, antwoorden vanuit de reeds bestaande discours. Die bestaande discours zijn vandaag dooreengeschied door de revolutie in het meesterdiscours die teweeggebracht is door het kapitalistische en wetenschappelijke discours.

Het kind was vroeger het product van de familie, wat het nog een illusie gaf van een biologische parallel met de symbolische transmissie. Vandaag is het kind een "objet a libéré"⁶ zoals Lacan stelt. Het is het kind dat de familie bepaalt en niet meer omgekeerd.

De voormalige epische vorm gaf het kind een plaats in de familie, nu is het aan de ouders om een plaats te vinden ten aanzien van het kind. Lacan, in zijn *Note sur l'enfant*⁷, herleidt de twee ouders tot functies, functies waarvan we alleen maar variabelen van kunnen zijn. Dat geeft wat meer speelruimte, vrijheid.

Maar wat te doen met die vrijheid? De weten-

3. Lacan, J. (2001 [1938]). Les complexes familiaux dans la formation de l'individu. In *Autres écrits*, Paris, Seuil, 25.

4. *Ibid.*, 47.

5. *Ibid.*, 49.

6. Lacan, J. (2007 [1968-1969]). *Le Séminaire, livre XVI. D'un Autre à l'autre*. Texte établi par Jacques-Alain Miller. Paris, Seuil, 293.

7. Lacan, J. (2001 [1969]). Note sur l'enfant. In *Autres écrits*, Paris, Seuil, 373.

1. Analyticus met praktijk, lid van de Kring voor Psychoanalyse van de NLS, de New Lacanian School en de World Association of Psychoanalysis. thomas.vanrumst@gmail.com

2. Holvoet, D. (2021). Présentation du congrès PIPOL 10, <https://www.pipol10.eu/presentation/>

schap levert ons ook veel vrijheid in het voortbrengen van een kind. De mogelijkheden zijn duizelingwekkend.

Medisch geassisteerde voortplanting brengt een hele reeks onmogelijke vragen aan het licht waarvoor men zijn eigen oplossing moet vinden. Waar komen kinderen vandaan? Wat is het sekseverschil? Hoe zit het met de verschillen tussen generaties? Wat is een koppel? Wat is de relatie tussen seksualiteit en voortplanting? Wat wil een vrouw? Wat is een vader?

Het gevaar bestaat erin dat het kind wordt vastgeklonken aan zijn DNA bijvoorbeeld. “Jij bent zo omdat de man die de spermacel heeft gegeven enz.” Het wordt vastgezet in wat zijn oorsprong zou zijn.

De gebroken illusie brengt des te meer aan het licht dat we, voorbij deze wetenschappelijke realiteit, kinderen zijn van de betekenaar en dat we in onze afstamming geadopteerd zijn door een verlangen, een verlangen, zoals Lacan beklemtoonde, dat niet anoniem is.

Om onze analytische praktijk te actualiseren, zal het PIPOL-congres, waarvan de 10e editie op 3 en 4 juli 2021 volledig per videoconferentie zal worden gehouden, trachten de effecten en gevolgen van deze technologische revoluties op de kindwens, maar ook op de nieuwe vormen van “gezinsvorming” en op de vragen die eenieder over zijn afkomst heeft, te verduidelijken. Drie onderwerpen, eerder drie enigma's, die een leemte vormen die geen enkele biotechnologische techniek kan opvullen.

Op zaterdag zullen in 10 simultane en virtuele zalen 120 teksten worden gepresenteerd door klinici uit de vier windstreken van Europa, die de Lacaniaanse oriëntatie voorbij de Oedipus volgen om te getuigen van deze effecten in en op hun kliniek, hetzij in een instelling of in een praktijk. Zij zullen laten zien hoe het subject in zijn singulariteit kan worden begeleid, zodat het zijn eigen singuliere antwoorden op deze universele raadsels kan uitvinden.

De plenaire zittingen op zondag vormen het epistemische, ethische en politieke luik met sprekers die het thema van het congres vanuit hun eigen vakgebied aansnijden, en ook uit het hele continent komen: onderzoekers, artsen, filosofen, politici... en natuurlijk psychoanalytici. Zoals u ziet is PIPOL 10, het congres van de EuroFederatie van Psychoanalyse, een moment van uitwerking voor verschillende mensen rond een ethische keuze die essentiële gevolgen heeft op klinisch, therapeutisch en maatschappelijk niveau.

Ik nodigden dan ook iedereen uit om het argument van het congres, de teksten en video's over het thema en de praktische informatie te lezen op de blog van het congres:

www.pipol10.eu.

Ik laat het woord aan de sprekers...

VOORSTELLING VAN DE RUBRIEK “TEMPS : MORT ET NAISSANCE - GEL DUTEMPS - CLINI- QUE DE L'ORIGINE”¹

Thomas Van Rumst²

Het mensendier wordt, juist doordat hij spreekt, verondersteld te weten dat hij gaat sterven. Hij wordt daarbij niet verondersteld te weten wanneer en waaraan. De individuele dood is niet in voorstellingen te vatten, net als de individuele oorsprong.

Met de seksuele infantiele theorieën proberen kinderen rekenschap af te leggen van waar de kinderen vandaan komen. In dit artikel van Freud ligt de nadruk op de geboorte, *hun* geboorte eventueel, zij het niet zonder moeite. Er is een rest. Zo zal een kind, aan wie men heel het mechanisme heeft uitgelegd, uiteindelijk concluderen dat dit allemaal wel heel mooi is, maar dat zijn vader zo iets nooit zou doen! De vraag naar de *oorsprong*, niet te verwarren met de geboorte, wordt verdergezet in het fantaseren rond de familieroman. Daar betreft het een herschrijven van de eigen oorsprong, met zelfgekozen ouders die vreemd genoeg toch nog trekken vertonen van die twee grote mensen die het kind op de wereld gezet hebben.

Het is een uitvinding, een creatie, die enkel mogelijk is omdat de oorsprong *an sich* een gat is. Deze onmogelijkheid wordt net als de seksualiteit miskend door zowel die infantiele theorieën als de *bio engineering*, zij het niet op dezelfde manier en dus logischerwijze niet met dezelfde gevolgen.

De oorsprong is dus een reële, een onmogelijkheid. Dit maakt dat op die vraag van de oorsprong slechts één antwoord bestaat, namelijk *dat* antwoord dat het subject voor zichzelf

1. Bijdrage op de voorbereidende avond PIPOL 10 in de Kring voor Psychoanalyse op 31 maart 2021.

Deze rubriek werd reeds ingeleid door Manuel Fernandez Blanco met zijn tekst “Tiempo”, die in vier talen te lezen is op de blog van PIPOL 10: <https://www.pipol10.eu/es/2021/02/04/tiempo-manuel-fernandez-blanco/>

2. Analyticus met praktijk, lid van de *Kring voor Psychoanalyse van de NLS*, de *New Lacanian School* en de *World Association of Psychoanalysis*. thomas.vanrumst@gmail.com

formuleert. Omgekeerd maakt dit antwoord het subject juist tot subject, het subject als antwoord op het reële en als antwoord van het reële. De waaier van fictionele mogelijkheden die men in de familieromans aantreft cijferen de oorspronkelijke onmogelijkheid als het ware weg. Het wordt geschreven, maar het wordt geschreven juist vanuit die onmogelijkheid.

Eenzelfde beweging, weg van het vrouwelijke *pas-tout*, vindt men terug in het relaas van een levensloop. *Het is het toeval dat ons van links naar rechts durwt, en daar maken wij een lotsbestemming van, omdat wij het zijn die het zodanig vervelechten.*³ Het verleent zin, want wat gebeurd is, moest wel gebeuren om die of die reden. Van de contingentie van een ontmoeting wordt een noodzakelijkheid gemaakt, want het stond reeds in de sterren geschreven.

Als je van je ouders sterren maakt in een familieroman, wordt de lat wel eens wat te hoog gelegd met een schuld als gevolg waarvan je niet gemakkelijk bevrijd raakt. Ongemakkelijk, maar het geeft ons wel een plaats als subject. En daarbij, het is uiteindelijk *maar* fictie.

Een noodzakelijke fictie weliswaar, zoals zal blijken uit het ontbreken ervan in de hedendaagse opvatting van de oorsprong. In deze opvatting valt de oorsprong samen met het begin en de lotsbestemming samen met het einde van het leven, het biologische leven.

Vooraleer daarop verder te gaan, wil ik eerst even stil staan bij wat François Ansermet - belangrijke referentie voor dit congres - hieruit besluit. Hij stelt namelijk dat *l'instant*⁴, het moment, het kruispunt is tussen wat was en wat nog kan gebeuren, want we hebben geen grip op de toekomst: het staat namelijk nog niet geschreven. De oorsprong wordt elke keer opnieuw geïtereerd in het moment zelf, waardoor we permanent aan de oorsprong staan van wat we worden en zodoende acteur en auteur zijn van onze lotsbestemming. Fantastisch! Er is nog hoop... Klinkt goed, nietwaar?

Het klinkt echter onbehaaglijk bekend in de oren. *Wees in het moment*, en vooral: *geniet ervan!* En nog: *het is uw leven, ge zijt er baas over!*

We krijgen dagelijks in onze praktijk te horen dat we ons leven nu net niet kunnen inrichten zoals we zouden willen, dat we niet in het moment kunnen zijn, en als we er dan toch zijn, is het eerder om af te zien.

3. Lacan, J. (2005 [1975 – 1976]). *Le Séminaire, livre XXIII, Le Sinthome. Texte établi par J.-A. Miller*. Paris, Seuil, 162.

4. Ansermet, F. (2012). *Clinique de l'origine*. Éditions nouvelles Cécile Defaut, Collection Psyché, 15.

We kunnen Ansermet toch enig krediet geven want de zelfhulpboeken in die trant verkopen een stuk beter dan zijn *Clinique de l'origine*. Hij is geen goeroe geworden al heeft ook hij het over een bepaalde vrijheid.

Met het argument van de verkoop kunnen we de sprong maken naar het tweede deel van de tekst van Fernandez Blanco: het kapitalistisch discours waaraan de *bio engineering* een trouwe partner heeft.

Het kapitalistisch discours verkoopt zichzelf en zijn producten als bevrijdend. Het bevrijdt ons van het verleden, van de schuld! En ook weer niet, zoals we bij de zoveelste Europese crisis kunnen horen, blijkt dat heel het systeem samenkleeft op basis van een berekening van schuld in verhouding tot het BNP. Dit is maar een terloopse intuïtieve gedachte die ik nog niet verder kan uitwerken, maar het is een blijk van dat wat verworpen is - er is geen *transmission* van de schuld in het symbolische, het wordt van zich afgegooid - in het reële terugkomt. Even intuïtief zou ik zeggen dat de landsgrenzen in Europa alleen nog zin hebben als een segregatie op basis van de schuld, want wat is op vlak van de Europese gemeenschap het verschil tussen een Griek en een Duitser? Niet hun geschiedenis, noch hun kookkunst, maar wel de staatsschuld die al dan niet aan hen kleeft.

Alleszins worden we zagezegd bevrijd van de schuld: we zijn onze voorouders niets meer verschuldigd. We hebben het allemaal aan onszelf te danken en niet aan de meester waaraan we vroeger, in het meesterdiscours, onderworpen waren. De vrijheid die het kapitalisme ons geeft, is een vrijheid ten aanzien van de meesterbetekenaar: *Da gade gij nie bepale !*

Het subject brengt zichzelf voort en zal zelf wel zijn meesterbetekenaar bepalen, de betekenaar die genieting en zin moet samenknopen. Als agens van zijn bestaan blijft hij echter verweesd achter. Paradoxaal genoeg richt het subject hier zijn eis tot de Ander: zeg me wie mijn vader is! De Ander is hem verschuldigd: een genetische code, een weten dat het begin tot het einde van een leven kan berekenen. Zeg me alles! Dat deze operatie een rest vertoont, blijkt uit het vignet dat de tekst van Fernandez Blanco afsluit. Een meisje, geboren uit een afgestane eicel, krijgt een foto te zien van haar genetische moeder. Ze huilt en zegt dat ze maar één mama wil. Het is ook nooit goed...

De bevrijding die het kapitalistisch discours ons geeft, is er één ten aanzien van het ideaal, van de meester en de betekenaar, maar klinkt

ons vast aan het object.

De pretentie en de daaruit volgende aantreking van de wetenschap ligt juist daarin dat men op basis van de genetische codes en de combinatie ervan kan voorspellen en bepalen hoe iemands leven en dood eruit kunnen zien. Het staat geschreven, zoniet kan het nog geschreven worden. Het wordt een kwestie van aanbod en dus vraag. Geen onmogelijkheid of toeval worden hier in rekening genomen, alles is uiteindelijk mogelijk en dus noodzakelijk.

De vraag is niet meer *of* men een kind zal hebben, maar *welk* kind men zal hebben en wanneer. Het is een object dat geëist wordt want het is te bestellen, te programmeren als object dat de genieting van elke ouder apart condenseert. In dat programma, dat Freud heeft vastgelegd als een omweg naar de dood, is het kind geen levend wezen maar een investering. Dit klinkt misschien nogal shockerend, maar spraken we vroeger niet van *een kindje kopen* als variant van de ooievaar? Theorie die volgens Freud aan de kinderen wordt opgedrongen om hun lastige, want onbeantwoordbare vragen even te stillen. Wat het leven levend maakt is niet wat men er al van weet, maar juist dat wat men er niet van *kan* weten. Het is daar dat de psychoanalyse kan interveniëren en een plaats kan vrijmaken voor de contingentie.

Was de titel van de eerste Nederlandse vertaling van *Jenseits des Lustprinzips* in 1922 nu net niet *Het levensmysterie en de psycho-analyse*⁵?

.....
5. Amsterdam, Querido, 138 pagina's. (Vertaling A. Querido)

COMMENTAAR VAN DE TEKST VAN SERGIO CARETTO “DANS LA DISRUPTION: DESTRACES DE PARLÊTRE”¹

Mariela Vito²

Sergio Caretto begint het artikel met het refereren aan de betekenaar *disruption*.

Deze term wordt gebruikt door J.-A. Miller in de les van 23 maart 2011 van *L'Un tout seul*³: *disruption* (verstoring/ ontwrichting) wordt daar beschreven als de manier waarop het reële zich manifesteert als een effect van de contingente ontmoeting tussen twee substanties: de betekenaar ‘S1’ en ‘het genot’.

Miller stelt dat er tussen de betekenaar en het genot, het reële is. Het reële zonder wet (*réel sans loi*), het reële als de Lacaniaanse oriëntatie.

Sergio Caretto⁴ refereert met *disruption* enerzijds naar de getuigenissen van de Passe, de analyse die tot haar einde doorgevoerd werd; anderzijds verwijst hij met *disruption* naar een kompas voor psychoanalytici om zich te kunnen oriënteren binnen sociale fenomenen die niet langer gestructureerd en geordend zijn door de Naam-van-de-Vader en de logica van de castratie.

Het opzet vandaag is de voorbereiding van PIPOL 10 met het onderwerp ‘Een kind willen? Verlangen naar een gezin. Kliniek van de afstamming’.

De bedoeling is om dit concept van *disruption* te onderzoeken binnen sociale fenomeen die we tegenwoordig vaak in de kliniek ontmoeten.

Wat is Disruption?

Dit concept is kenmerkend voor de lacaniaanse psychoanalyse voor zover deze zich niet op een homeostase, maar op een ruptuur richt. De ingang tot deze onvergetelijke ervaring geschiedt niet via deductie, intentie of evolutie, stelt Miller, maar via een ruptuur, via *disruption*. Dat wil zeggen door een plots binnendringen (*irruption*) van een voorafgaande orde, wat een breuk en een radicale discontinuïteit introduceert.

Iemand kan tijdens een analyse geconfronteerd worden met het “indecible”, met dat wat niet of nooit gezegd kan worden. Zoals Clotilde Leguil⁵ het bij het begin van haar getuigenis vertelde, begon haar analyse vanaf het “er was eens”... en eindigde de analyse met het zwarte gat van de betekenis. Het geconfronteerd zijn met wat er overblijft, met een restverschijnsel, met het “bot” van de analyse, een kern.

Er blijft altijd iets onherleidbaars (*irreducible*) over, iets onmogelijk-te-zeggen, er blijft altijd het singuliere van het sinthoom, er is altijd een reële in het spel. Wie de getuigenis van Clotilde heeft gehoord of gelezen, kan zich herinneren dat aan het eind niet alleen de betekenis van haar leven aanwezig waren, maar cijfers, de 0 en de 1 die een spoor zijn van dit onherleidbare onmogelijk-te-zeggen. De hele analyse, het enigma van haar origine, werd tot deze cijfers gereduceerd, als een spoor van de impact van de betekenaar op het lichaam, een behandeling van de ‘disruption’ van het genot.

Ik stel voor om terug te gaan naar de ‘disruption’ op het niveau van de sociale fenomenen die niet langer gestructureerd en geordend worden door de Naam van de Vader. In de tijd van de Ander die niet bestaat, zijn er irrupties, uitbarstingen die zich manifesteren in een niet-gelocaliseerd genot en geen vastgestelde normen of tradities zoals vroeger.

Wij bevinden ons niet langer in de orde van het binarisme van de betekenaar (S1-S2) dat de wereld organiseert. Denk hierbij aan de semblants vrouw/man, moeder/ vader, waar/niet waar... Bij de Nederlandse Spoorwegen spreekt de machinist de passagiers niet meer aan als “dames en heren” maar als “beste reizigers”.

Als de fundamentele orde niet meer aanwezig is, dan is er sprake van een niet-gelocaliseerd genot. De manieren van genot en de sociale

1. Bijdrage op de voorbereidende avond PIPOL 10 in de Kring voor Psychoanalyse op 31 maart 2021.

2. Analytica met Praktijk (AP) van de *New Lacanian School*, lid van de *Kring voor Psychoanalyse van de New Lacanian School* en de *World Association of Psychoanalysis*, werkzaam in Amsterdam. m.vitto@psicologo.nl

3. Miller, J.-A. (2011). L'orientation lacanienne. L'Un tout seul. Colloques aan het Département de Psychanalyse Paris VIII, onuitgegeven.

4. Caretto, S. (2021). Dans la disruption: des traces de parlêtre. www.pipol10.eu/2021/02/11/dans-la-disruption-des-traces-de-parlêtre-sergio-caretto/

5. Leguil, C. (2018). La première. In *La cause du désir*, nr. 99.

band waren vroeger privé, intiem. Mensen zoeken nu naar verschillende manieren om nieuwe namen binnen het veld van de Ander te hebben, om erkend te worden.

Wij zien dit bij ons thema van Pípol 10 , “Een kind willen? ...”, bijvoorbeeld wanneer het recht opgeëist wordt om een kind te adopteren ongeacht de aanwezigheid van een partner, door gebruik maken van de wetenschap.

Het komt vaak voor dat iemand een kind wil ten koste van alles, ongeacht het eigen leven. Er wordt bijvoorbeeld geëist om een IVF-traject te starten zonder rekening te houden met een gevaarlijke/risicovolle bevalling. Voorheen zou een arts, een specialist gewoon ‘Nee’ zeggen als een behandeling niet geïndiceerd is, als een vrouw en de baby te veel risico’s zouden kunnen lopen. Soms gebeurt het dat een heel team van specialisten de beslissing neemt om de behandeling toch uit te voeren omdat de patiënte recht heeft om een kind te krijgen.

Het lijkt dat twee limieten aanwezig blijven: de leeftijd en het geld.

Leeftijd omdat in elk land er beperkingen zijn over de maximale leeftijdsgrens waarop een behandeling gestart kan worden. Sommige vrouwen reizen naar andere landen om deze grens te ontwijken. In andere landen is de leeftijdsgrens om in aanmerking te komen verhoogd.

Het geld functioneert ook als een limiet. Leeftijd en geld dus i.p.v. de fundamentele orde, die gewoon “Nee” kon zeggen.

Dit is geen kwestie van klagen dat vroeger alles beter was. De tijd van de Ander die niet bestaat, stelt Sergio Caretto, nodigt ons uit de mogelijkheid te zoeken om op een singuliere manier in de wereld te zijn.

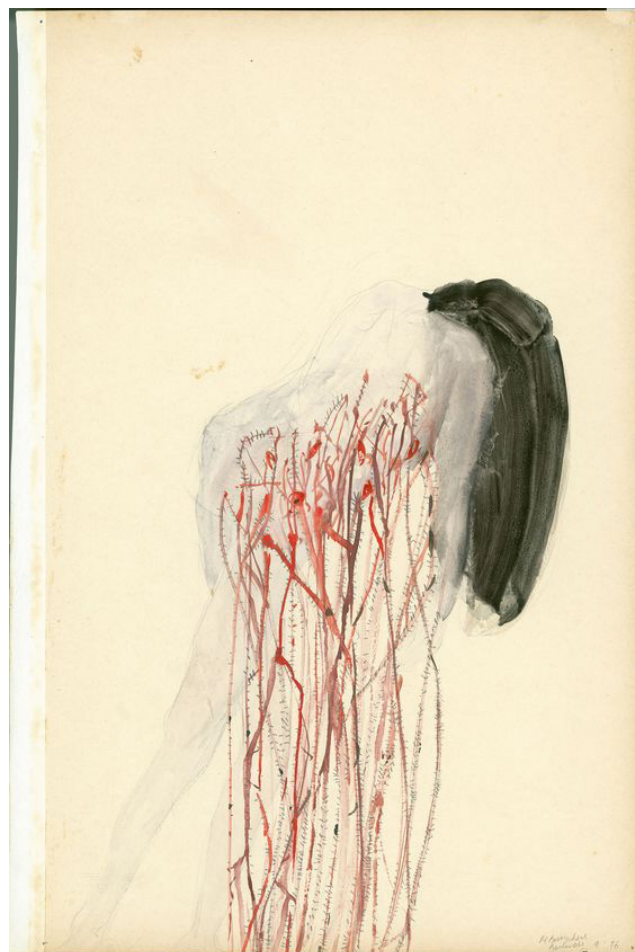
Onderzoeks Atelier '20-'21

HET LIJF EN DETAAL: PARASieten VAN ONS ALLEMAAL ¹

*Stijn Vanheule*²

In 1997 maakte Berlinda De Bruyckere een aantal tekeningen die allemaal de titel “parasiet” meekregen. Ze tonen ons met variaties een voorovergebogen vrouw die wellicht zwanger is. Lang haar versluiert haar gelaat. Van onderaan op het blad rijzen ostentatief allerlei zwarte, huidkleurachtige en bloedrode tentakels op. Deze haken in op littekens, en lijken verstrengeld te zijn met het organisme van de vrouw. Sommige tentakels doen denken aan de harige poten van een spin. Andere lijken op bloedbanen die de grens van het lichaamsoppervlak perforeren en vervloeien met de substantie van haar lichaam.

Een parasiet is een organisme dat in of op een ander organisme leeft en zich ten koste daarvan voedt. Denk bijvoorbeeld aan een teek in de vacht van een hond. Berlinda De Bruyckere gebruikt die term dus als titel voor een aantal tekeningen, waarbij het uiteraard de vraag is welke parasiet die vrouw belaagt. In een interview met Hans Theys³ verbindt de kunstenaar de idee van bewoond worden door een parasiet met zwangerschap, en verwijst ze naar de angst die ze bij haar eerste zwangerschap voelde.

Wellicht zonder het goed te beseffen, maakt ze daarmee een heel Lacaniaanse opmerking. Ook Lacan gebruikt in zijn werk van meet af aan de term parasiet. Zo stelt hij in *Les complexes familiaux* en in *Position de l'inconscient* dat een embryo via de placenta een parasitaire band heeft met de moeder. Deze parasitaire relatie wordt fysiek doorbroken bij de geboorte, wat zorgt voor lijfelijke malaise bij de baby.

De tekeningen van Berlinda De Bruyckere tonen dat de aanhechting van een ander organisme in een vrouwenlichaam, zoals dat het geval is bij een zwangerschap, evenzeer malaise veroorzaakt bij de moeder. Los van de hormonale aanpassingen staat ze dan voor de taak om een plek te geven aan de parasitaire intrusie van een nieuw leven in de ruimte van haar eigen bestaan. Meestal wordt die co-existentie leefbaar doordat ze zich identificeert met het moederschap. Een identificatie als antwoord op een intrusie dus.

Dat model van een identificatie als antwoord op een parasitaire intrusie, vinden we in verschillende stukken van Lacan zijn onderwijs terug. Denk bijvoorbeeld aan zijn model over de psychose, waarbij de delirante identifi-

1. Bijdrage op 13 januari 2021 voor het (online) Onderzoeksatelier van de Kring voor Psychoanalyse van de NLS, werkjaar 2020-2021: 'Wanneer de taal botst op het lichaam...'. Tijdens deze bijeenkomst werd de tekst 'L'inconscient et le corps parlant' van Jacques-Alain Miller gelezen (La Cause du désir nr. 88, 2018, p. 104-114), vertaald in het Nederlands voor Via Lacan 1: 'Het Onbewuste en het sprekende lichaam' (2016). De invalshoek voor dit atelier luidde "het met woorden en met het reële verknoopte lichaam"; een citaat van Jacques Lacan gaf eveneens richting aan dit atelier: 'La découverte de l'analyse, c'est qu'il faut qu'il y ait un trou qui fasse tenir le tout ensemble' (Journées d'Etude des cartels de l'Ecole Freudienne. Séance de clôture, 13.04.1975).

2. Analyticus met praktijk, lid van de *Kring voor Psychoanalyse van de NLS*, de *New Lacanian School* en de *World Association of Psychoanalysis*. Voorzitter van de vakgroep Psychoanalyse en Raadplegingspsychologie aan de UG. stijn.vanheule@ugent.be

3. <http://hanstheys.ensembles.org/items/berlinde-de-bruyckere-uber-socket-fur-die-nacht>

catie een antwoord biedt op het elementair fenomeen.

Meest spectaculair vinden we dat model van een identificatie als antwoord op een parasitaire intrusie terug in Lacan's latere ideeën over de band tussen taal, lichaam en lijfelijkheid.

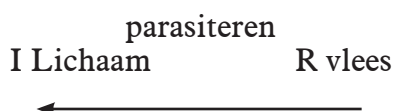
Neem nu Lacan's *Scéance de clôture* uit 1975. Daar stelt hij – net zoals hij in het verlengde van Descartes altijd al deed – dat we een menselijk wezen moeten beschouwen als een denkend ding of *res cogitans*. Waar hij in de jaren vijftig en zestig vooral benadrukte dat dit denken gehoorzaamt aan de logica van de betekenaarsketting en dus van het talige onbewuste, accentueert hij in deze tekst, en ook in andere bijdrages uit de jaren zeventig, het stoffelijke karakter van die *res cogitans*. Het denkende ding is een substantie en deze substantie ontsnapt aan de oppositie tussen geest en lichaam (*res cogitans* versus *res extensa*). Lacan zegt het zo: “waar we naar streven, is om die notie van de denkende substantie binnen te laten in een reële” (“ce à quoi nous nous efforçons, c’est tout de même de faire rentrer ça, cette notion de substance pensante, dans un réel”).

Met de notie ‘denkende substantie’ poneert Lacan hier dat de taligheid van de mens inhaakt op een reële lijfelijkheid, die op zich ook te onderscheiden is van het lichaam als imaginaire ruimtelijke voorstelling.

Om deze lijfelijkheid te denken, moeten we ons aldus Lacan (nog steeds in zijn *Scéance de clôture* uit 1975) bevrijden van een aantal klasieke denkcategorieën, zoals de term ‘leven’ die we meestal in oppositie met de term ‘dood’ gebruiken.

In Lacan's logica is ‘leven’ niets anders dan een cyclisch proces dat zich afspeelt rond een gat. Bekeken vanuit het reële is de mens een brok zinloos lillend vlees met gaatjes in (de gaatjes van de lichaamsopeningen), waarbij precies het lillen van het vlees een jouissance oproept die parasitair is ten aanzien van het lichaamsbeeld. Parasitair omdat die jouissance weliswaar als intern maar niet als ‘eigen’ wordt ervaren. Ze moet toegeëigend worden en in de mate dat dat niet lukt, ontstaat angst.

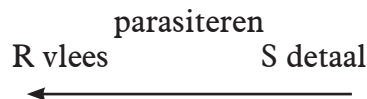
Schematisch zie ik dat zo:

Misschien is het precies daarom dat een zwangerschap een parasitaire ervaring kan oproepen in een vrouw: een nieuw leven in je lichaam maakt duidelijk dat je eigen levende lijf altijd al trilt en lilt zonder dat de wil daar veel impact op heeft.

Daar blijft het niet bij, dit reële lillende vlees is zelf ook niet autonoom. Het ‘zijn’ ervan is verknoopt met detail (*lalangue*).

Schematisch begrijp ik deze impact van detail als volgt:

Woorden parasiteren op ons organisme stelt Lacan in zijn latere werk, wat hij tot uitdrukking brengt met zijn term ‘sprekend lichaam’ (*corps parlant*). Miller typeert het sprekend lichaam als volgt: “Het herinnert eraan dat de betekenaarskettingen, die wij op Freudiaanse wijze ontcijferen, op het lichaam aangesloten zijn en dat ze bestaan uit genietende substantie”.⁴

Met andere woorden: in de mate dat betekenaars letters zijn en een zinloos *lalangue*-karakter hebben, parasiteert het gebruik ervan ons lichaam. Detail is een buitenlichamelijk organisme dat zich vastbijt in het lillende vlees van ons lijf. Spreken functioneert bijgevolg als een genotcircuit dat het lijf affecteert met zijn klanken. Omgekeerd vibreert de excitatie van het vlees ook mee in hoe we letters hanteren. Dit, zo stellen Lacan en Miller, is het reële van het onbewuste.

Om beide vormen van parasitering te limiteren lijven mensen hun sprekend lichaam gewoonlijk in binnen het veld van beelden en betekenissen. Daarbij openen zich spontaan twee sporen: debiliteit en waan. Debiliteit wil zeggen dat men gaat geloven in “het imaginaire van het lichaam en het imaginaire van de zin”⁵. Waan wil zeggen dat men gelooft in de symbolische ordening en in de kenbaarheid van het reële. Dat soort symbolisch-imaginaire interpretaties zorgen ervoor dat de we doof worden voor onze parasitering door detail.

Lacan illustreert die dynamiek in zijn 24^e

4. Miller, J.-A. (2016). Het onbewuste en het sprekende lichaam. In *Via Lacan*, nr. 1, 56.
5. *Ibid.*, 58.

seminarie (bijeenkomst 8 maart) met het voorbeeld van zijn kleinzoon Luc.⁶ Op een dag vertelt kleine Luc hem dat hij tracht om woorden die hij niet begrijpt toch te gebruiken. Meer nog, hij meent dat hij precies daarom een groot hoofd heeft. Lacan stipt aan dat de jongen, net zoals hem, effectief een omvangrijke schedel heeft, maar dat is niet de clue van het verhaal. Het punt is dat kleine Luc dit particuliere beeld van zijn hoofd koppelt aan de woekering van onbegrepen woorden. Het toont dat hij een imaginair beeld gebruikt om de parasitaire ervaring van detail te limiteren. Het is een vorm van identificatie, waarmee hij antwoordt op een intrusie.

Het derde spoor naast debiliteit en waan om met de parasitering door het lijf en detail om te gaan is het zich dupe maken van het reële waar men mee te maken heeft. Dat kan onder meer door de zinloze *jouissance* die uw leven tekent te benoemen. Wellicht kunnen we de tekeningen van Berlinde De Bruyckere vooral als dat soort benoeming of verbeelding van een reëel genot lezen. Ze stellen het genot singulier aanwezig zonder het volledig te particulariseren in het veld van de betekenis.

.....
6. Lacan, J. [1976-1977]. *Le Séminaire, livre XXIV, L'insu que sait de l'une-bévue qui s' aile à mourre*. Onuitgegeven. Les van 8 maart 1977.

PASSE VIA HET FANTASME, PASSE VIA HET SINTHOOM ¹

Vanessa Baetens ²

In het onderzoeksatelier lezen we momenteel ‘L'économie de la jouissance’ van Jacques Alain Miller.³ Ik zal uit die tekst die erg rijk aan ideeën is één draad isoleren. Ik wil meer bepaald de vraag naar voor schuiven hoe het einde van een analyse gedacht kan worden wanneer de betekenaar, zoals Miller aangeeft, de oorzaak van het genot in het lichaam is. Het is namelijk zo dat van zodra de Eén van het genot in de psychoanalyse in rekening werd gebracht, ook het hele einde van een einde aan de analyse anders moest worden gedacht. Miller geeft dit aan wanneer hij over twee soorten eindes spreekt: een passe via het fantasme en een passe via het sinthoom.

Laten we dus een lijn uit de tekst volgen. We kunnen vooreerst niet rond de vaststelling heen dat het typisch menselijk is dat het genot ons uit balans brengt. Elke mens zonder uitzondering staat voor de lastige taak om zijn genot zoals in een economie op orde te krijgen. Miller baseert zich op het Seminarie XX wanneer hij een oorzaak aanwijst, die verantwoordelijk is voor die ontregeling: de betekenaar. De betekenaar veroorzaakt iets op twee verschillende niveaus. Op niveau van het discours veroorzaakt de betekenaar een subject. Een mens wordt drager van de taal. Hij beweegt zich in die taal en gelooft dat hij daar meester over is, terwijl die taal nochtans altijd reeds voor hem bestond. Op niveau van het lichaam echter veroorzaakt de betekenaar een genot. Die twee niveau's zijn nooit compatibel. De betekenaar veroorzaakt

tegelijktijd een discours en een genot. Ik verwijs hier naar de volgende zin op p. 152: “*le signifiant étant la cause du sujet dans le discours, là ou il serait la cause de la jouissance dans le corps*”.⁴

Miller maakt voorts een conceptueel onderscheid tussen een genot *voor* en een genot *na* de inslag van de taal. Het eerste noemt hij “*jouissance antéprédicative*”. Het tweede “*jouissance bis*”. In de psychoanalytische praktijk krijgen we logischerwijze altijd met de jouissance bis, met deze na de inslag van de taal, te maken. Maar wat moeten we begrijpen onder die vorm van jouissance? Suggereert de term *bis* niet dat het om een niet-origineel genot gaat? In de zin dat het een genot is dat niet oorspronkelijk is, niet primair, maar slechts in tweede instantie werd veroorzaakt, als een verwrongen effect van de impact van de taal? Een genot dat niet klopt? Een genot dat per definitie on-eigen en vreemd moet blijven?

In ieder geval botsen we in de psychoanalytische praktijk op de paradox dat de taal nu tegelijkertijd fungeert als *oorzaak* van het genot én ook als *middel ter behandeling* van dat genot. Dat is dan ook de passage in het twintigste seminarie waar Miller zich op baseert: “*Le signifiant, c'est la cause de la jouissance*” stelt Lacan daar op p. 27⁵, maar in dezelfde adem voegt hij er ook aan toe: “*le signifiant c'est ce qui fait halte à la jouissance*”⁶.

Wat dat laatste betreft wil ik nu de brug slaan naar de getuigenissen van de passe. De hele tekst van Miller werkt mijns inziens toe naar een cruciaal onderscheid in mogelijke eindes aan de analyse. Er zijn analyses, zo stelt Miller, die beëindigd worden via het fantasme en er zijn er die beëindigd worden via het sinthoom. Hoe ziet Miller dat onderscheid in de tekst ‘L'économie de la jouissance’ en welke vragen heb ik daarbij?

Ik begin met de basisformule van het fantasme. In het fantasme lezen we een koppeling tussen subject en object, waarbij er vanuit het subject een soort projectie ontstaat naar de buitenwereld toe die genotsvol ingevuld wordt. Het fantasme kan je ook beschrijven als een beweging waarbij de Ander consistent gemaakt wordt vanuit het eigen genot. Er wordt daarbij een waarheid gevormd over de wereld, de mensen, situaties waarin je

1. Bijdrage op 2 december 2020 voor het (online) Onderzoeksatelier van de Kring voor Psychoanalyse van de NLS, werkjaar 2020-2021: ‘Wanneer de taal botst op het lichaam...’. Tijdens deze bijeenkomst werd de tekst ‘L'économie de la jouissance’ van Jacques-Alain Miller gelezen (La Cause du désir nr. 77, 2011, p. 135-174). De invalshoek voor dit atelier luidde “Het middels de betekenaars genietende lichaam”. Een citaat van Jacques Lacan gaf eveneens richting aan dit atelier: ‘*Le signifiant c'est la cause de la jouissance*’ (Lacan, J. (1975 [1972-1973]). *Le Séminaire, livre XX, Encore*. Texte établi par J.-A. Miller, Paris, Seuil, 27).

2. baetensvanessa@gmail.com

3. Miller, J.-A. (2011). L'économie de la jouissance. *La Cause freudienne* 77, 135-174.

4. *Ibid.*, 152.

5. Lacan, J. (1975 [1972-1973]). *O.c.*

6. Miller, J.-A. (2011). *O.c.*

herhaaldelijk terecht komt, ... een waarheid die we volgens de formule van het fantasme geen waarheid kunnen noemen maar een leugen. Een leugen die men mits interventies van de analyticus kan interpreteren. Dat noemt men de doorsteek van het fantasme, waarna slechts een 'leugenachtige waarheid' over het fantasme overblijft. In de tekst verwijst Miller naar Paulhan als voorbeeld van iemand die zijn fantasme traverseert. Dat werk ik nu niet uit, maar ik expliciteer alleen even de vraag of zo'n doorsteek dan een 'definitief einde' kan zijn? Blijft zo'n doorsteek en zo'n constructie over de leugen die men zichzelf heeft voorgehouden niet te veel langs de kant van de *blabla* liggen?

Ikzelf verwijs ter illustratie naar de getuigenis van Anne Beraud. Zoals Freud het fantasme van 'een kind wordt geslagen' beschrijft zien we bij haar iets soortgelijks verschijnen. Op het punt dat Anne Beraud vertelt over de slag die ze van haar man krijgt en de vernedering die ze daarbij voelt, wordt ze door de analyticus attent gemaakt op haar eigen genot ten aanzien van de vernedering. Er wordt namelijk gewezen op de vernedering – "Ha de vernedering", antwoordt de analyticus droogweg op haar uitvoerig verslag – en er volgt een coupure, de sessie is voorbij. Een coupure tussen het verdeeld subject en object. Zouden we de coupure hier kunnen lezen als loskomen van het object dat de Ander consistent maakte? In het geval van Anne Beraud komt er een ontmanteling van wat er door haarzelf in scène werd gezet in plaats van de ervaring van wat er haar allemaal wordt aangedaan. Dit kan gelezen worden als een doorsteek van het fantasme

De eerste vraag die ik mij hierbij stel is welke plaats we moeten geven aan de interpretatie? Hoe kunnen we het fantasme zodanig interpreteren dat er effectief zo'n ontkoppeling van het subject en zijn object plaatsgrijpt? Is de coupure het instrument bij uitstek om de 'molecule van het fantasme' zoals Miller het noemt, te splitsen in zijn twee elementen: $\$$ en a ? En een tweede vraag is of dit dan volstaat? De analyse stopt namelijk niet bij deze interventie. Voorbij het fantasme kan nog heel wat analytisch werk verricht worden.

Naast de passe van het fantasme is er ook de passe van het sinthoom. Miller verwijst in zijn tekst naar Jouhandeau. Een man die op 12-jarige leeftijd zelfmoordideeën krijgt omdat hij een 'monstrueuze neiging' bij zichzelf ontdekt. Hij is namelijk homoseksueel. We zijn 1939, een andere tijd natuurlijk. Hij komt er na

lang dwalen tussen een huwelijk en celibatair leven (zich alleen aan God schenken) toe te assumeren dat hij effectief homoseksueel is. Miller citeert hem: "ik wil tegen geen enkele prijs iets anders dan mijn identiteit, mijn singulariteit".⁷ Hij assumeert zijn 'perversie'. Perversie te begrijpen als iets dat tegen het ideaal van de samenleving ingaat.

In tegenstelling tot het doorsteken van een leugen zoals in de passe via het fantasme, dient Jouhandeau eerder zijn genot, dat niet imaginair is, te assumeren. Zijn genot is geen leugen. Hier is het van *niet anders kunnen*. Kunnen we zeggen dat het genot binnen het register van het sinthoom meer reëel is tegenover een imaginair genot binnen het fantasme? En kunnen we daarmee ook stellen dat de passe via het sinthoom dichter bij het reële ligt dan de passe via het fantasme?

7. *Ibid.*, 166.

In memoriam
Marie-Anne
Devreese

Eind vorig jaar bereikte ons het droevige nieuws van het overlijden van onze vriendin en collega Marie-Anne Devreese.

Marie-Anne was sinds lange jaren een actief lid van de Kring, en iedereen die haar gekend heeft zal zich haar levendigheid, haar gulle jovialiteit en haar besliste inzet voor de psychoanalyse herinneren.

Woorden schieten altijd tekort, en net daarom zijn ze er, en zijn er altijd heel veel nodig. Toen Marie-Anne dit schreef, dacht ze niet aan de dood, maar aan de liefde:

We blijven spreken vanuit het wereldje waarvan elk van ons het centrum vormt, omdat er iets niet gaat. Wat gaat er niet? Er is geen seksuele verhouding en die houdt niet op zich niet te schrijven. Enkel het analytisch discours, dat ontstaan is vanuit het spreken van wat niet gaat, kan iets loswrikken uit dit dom spreken. Waarover blijven we spreken? Over de liefde.¹

We zullen haar missen. Haar lach, haar enthousiasme voor het kartel, haar aanwezigheid onder ons, in het Werkseminarie, tijdens de Ateliers, op de Lezingen.

Het Bureau van de Kring voor Psychoanalyse wenst haar zoon, en haar familie die haar bijstonden tijdens haar lange ziekte, veel sterkte toe, en wil hen hier onze innige deelneming betuigen.

Geert Hoornaert

1. Devreese, M.-A. (2012). Over de liefde en de functie van de liefde. In *Skripta*, nr. 16, 27.

2. Gebracht op 7 juni 2013 op de avond "Kring-evenement", georganiseerd door het Werkseminarie School en Passe in samenwerking met het Bureau van de Kring: "Psychoanalyse als levenskunst. Over de verknoping van leven, werk en analyse" (viering van het tienjarig bestaan van de vzw Kring voor Psychoanalyse van de NLS).

Een prachtig verhaal ²

Marie-Anne Devreese

Een klein meisje hield ervan zich te verstoppert, achter de gordijnen en tussen de mantels die aan de porte-manteau hingen. Ze was enorm gehecht aan haar vader die groot en sterk was. Ze kroop op stoelen en onder tafels, ze wilde alles zien, kennen, kunnen en weten. Het kleine meisje wilde steeds h  r goesting doen en kon furieus zij als iets niet lukte. Ze verdroeg geen bevelen, tot groot ongenoegen van de vader. Ze hield van alles wat mooi en prachtig was.

Het meisje was de lieveling van de grootouders aan vaderskant. Ze was hun prinsesje en de grootouders hadden grote toekomstplannen voor het kind. Toen het kleine meisje 4 jaar was, stief de grootvader. De grootmoeder overleed 6 maanden later. Een breuk. Het meisje was verlaten en alleen.

50 jaar later staat hier een vrouw. Ze verstopt zich niet meer. Ze heeft veel, soms te veel, trekken van haar vader. Ze kruipt niet meer op stoelen of onder tafels maar op iedere verdieping van haar huis staat een ikea-trapje. Heel handig in gebruik! Ze wil haar goesting doen en verdraagt geen harde woorden. Ze weet dat ze niet alles kan kennen en kunnen en weten, doch liefst zoveel mogelijk... Ze houdt van alles wat prachtig en mooi is.

Alleen zijn was jarenlang een levensnoodzaak, een verschrikking en een rem. Vandaag is alleen zijn noodzakelijk om te leven, lief te hebben, te kunnen, te kennen en te weten.

Welke plaats heeft de Kring in dit verhaal? Er willen zijn, aanvankelijk met zeer veel schroom, kijkend naar al dat weten daar aan de wit met rood geruite tafel, alleen, aan de zijkant van de zaal. En vandaag... vertel ik hier, helemaal alleen, mijn prachtig verhaal!

V.U., directeur *Kring Online 11*, voorzitter
Kring voor Psychoanalyse van de NLS

Abe Geldhof,
Ombeekhof 4, 9040 Sint-Amandsberg

Hoofdreductie:
Vic Everaert

Wetenschappelijk Comité / Redactieraad:
Katrien Mortier, Vic Everaert,
Christel Van den Eeden, Geert Hoornaert

Website
Jonas Verbauwhede, Christel Van den Eeden

Ontwerp en vormgeving:
Lisa De Brouwere
(www.lisadebrouwere.be)

Kring Online verschijnt sinds september 2016 en is de digitale opvolger van sKRIPtA. Het tijdschrift sKRIPtA werd opgericht in 2005, en verscheen tot 2015 drie maal per jaar in een papieren versie.

Meer info:

Kring voor Psychoanalyse van de NLS:
www.kring-nls.org

PPaK-Gent:
www.ppak-gent.be

Eurofederatie van Psychoanalyse:
www.europsychoanalysis.eu

New Lacanian School:
www.amp-nls.org

World Association of Psychoanalysis:
www.wapol.org

